

علل دین‌گریزی در جوانان

طیبه کارآزما 1

چکیده

دین برنامه سعادت و رستگاری بشر و دینداری و نهادینه کردن آموزه‌ها و ارزش‌های دینی در همه ابعاد زندگی است که ثمره بسیاری برای فرد و اجتماع دارد عواملی به صورت پیدا و پنهان دین را تهدید می‌کند که یکی از آنها دین‌گریزی است. دین‌گریزی به معنای کم نور شدن دین در زندگی فرد اختصاص به دین خاصی ندارد بلکه دامن گیر همه ادیان و مکتب‌ها می‌باشد که عوامل گوناگونی دارد. شناخت این علت‌ها و راهکار برای حل آن توسط اندیشمندان و مسئولین و جلوگیری از بروز ناهنجاری و ایجاد بحران در جامعه ضرورت این موضوع را نشان می‌دهد. این مقاله به روش توصیفی و گردآوری کتابخانه‌ای تنظیم شده و هدف آن استخراج بخشی از این عوامل و بررسی آن در دو بخش فردی و اجتماعی می‌باشد. در ابعاد فردی به مواردی همچون مسئولیت‌گریزی که اولین وظیفه یک فرد مسلمان است و برداشت‌های نادرست از دین که ایجاد شبهه می‌کند و هواپرستی و آرزوهای طولانی، فقر معرفتی که نتیجه تربیت غلط در خانواده می‌باشد و تقلید کورکورانه اشاره کرده است. و در ابعاد اجتماعی به علتی‌هایی مانند فقر و اشتغال زدایی که یکی از معطل‌های مهم نسل جوان است و الگوی نامناسب، تهاجم فرهنگی که بدنبال استحاله فرهنگ و تمدن می‌باشد و سرکوب شدن غرایز، و عدم تامین نیازهای اولیه جوانان می‌پردازد. مهم‌ترین دستاورد این است که دین‌گریزی مقوله تک‌علیتی نیست و علل مختلفی در بروز آن موثر می‌باشند.

کلمات کلیدی: دین‌گریزی، جوانان، عوامل و علت‌ها

مقدمه

فرار از بندگی خداوند از مسائل بسیار مهمی است که امروزه آسیب جدی بیشتر جوامع انسانی است در این میان علل و عوامل وجود دارد که به صورت افت و آسیب و موانع بازدارنده زمینه‌ی دین‌گریزی و دین‌ستیزی را فراهم می‌کند. اشتیاق یا دوری از دین در جوانان همچون بسیاری از امور اجتماعی معلول و علل دیگری دارد. پیچیدگی امور انسان مانع از آن است که بتوانیم افکار و اعمال او را به چند علت محدود کنیم. از این رو ضروری است این علل و انگیزه‌ها مورد بحث قرار گیرند تا بتوان به

درمان آن پرداخت. هدف اصلی در این تحقیق بررسی انواع علت ها که باعث گرایش های جوانان به دین گریزی به خاطر تبلیغات کاذب درباره دین و الغای شبهه در بین جوانان میباشد است. و از آن جایی که اکثر جوانان با مفهوم دقیق دین و علت پیدایش آن آشنایی کافی ندارند و عوامل متعددی مانند عامل فردی و اجتماعی یکی از علت هاست که نسل جوان را از آموزه های دینی دور می سازد ، این مقاله را از سایر مقالات مشابه متمایز می کند. البته تلاش عوامل داخلی و خارجی برای شکاف بین دین و دین داران را نباید نادیده گرفت . تمامی این امور اهمیت توجه به مسائل دینی و اعتقادی از جمله کشف علل دین گریزی را موکد می کند. کتاب های مختلفی که نزدیک به این موضوع می باشند به نگارش رسیده از جمله آنها احیای تفکر دینی و علل دین گریزی، نویسنده: مرتضی مطهری و علل و ریشه های دین گریزی، نویسنده: جوادی آملی می باشد.

مفهوم شناسی

دین در لغت: به معنای جزا ، اطاعت آمده است ¹واژه دین به معنای اطاعت ، قهر عادت،² انقیاد، غلبه، ³ خصوع و پیروی ⁴ برخی دیگر دین را وضعی الهی دانسته اند که صاحبان خرد را به سوی رستگاری در این دنیا و حسن عاقبت در آخرت رهنمون میسازد⁵

دین در اصطلاح: علامه طباطبایی انسان مرکب از جسم و روح است همه انسان ها انسانیت مشترک هستند دارای فطرت و نیازهای ثابت بر این اساس اگر دین به عنوان آنچه از ناحیه پیامبران بر مردم

¹مصطفوی 1374، ج3، ص268

².اغب اصفهانی ، 1412، ص323

³. ابن منظور، 1414، ج13، ص79

⁴. فراهیدی ، 1409، ج8، ص73.

⁵ناس، جان، 1370، ص79.

عرضه شده می‌شود بدانیم روش خاصی در زندگی که دنیا را به گونه‌ای که موافق کمال اخروی و حیات دائمی حقیقی باشد تعمیر می‌نماید و معلوم می‌شود که منشأ دین وحی است دین حاصل ارتباط با خداست نه فقط حاصل ارتباط انسان با خدا هر آنچه دین خوانده آنچه دین خوانده می‌شود اگر حاصل پیام خدا به انسان باشد.¹ بنابراین بهترین تعریف از این است که دین مجموعه عقاید و قوانین و مقرراتی است که برای اداره فرد و جامعه انسانی و پرورش انسان‌ها از طریق وحی و عقد در اختیار آنان قرار دارد.²

مفهوم دین‌گریزی

دین یک امر فطری است و هیچ کس نمی‌تواند به طور کامل با دین قطع رابطه کند بنابراین دین‌گریزی به معنای نفی مطلق دین نیست دین‌گریزی را می‌توان به معنای کم رنگ شدن ایمان در زندگی فرد دانست دین‌گریزی به دین خاصی اختصاص ندارد و علت این امر در همه ادیان یکسان است بر همین اساس دین مقوله ایی است که هرکسی خود را در عقیده بر آن درست و برحق می‌داند و دیگران را بر خطا می‌پندارد همانطور که اما صادق می‌فرمایند: ثَلَاثٌ خِلَالِ يَقُولُ كُلُّ إِنْسَانٍ إِنَّهُ عَلَى صَوَابٍ مِنْهَا دِينُهُ الَّذِي يَعْتَقِدُهُ وَ هَوَاهُ الَّذِي يَسْتَعْلِي عَلَيْهِ وَ تَدْبِيرُهُ فِي أُمُورِهِ

سه چیز است که هر انسانی خود را در آنها بر حق (درستکار) می‌دانند ، دینی که بدان عقیده دارد هوی و خواهش نفسی که بر او چیره است و تدبیر او در کارهایش.³ حقیقت دین‌گریزی تنها به معنای فرار از دین و نافرمانی از دستورات الهی و نفی دین خدا نیست بلکه در بسیاری موارد به معنای دوری دین و بی توجهی به آن است در چنین حالتی گریز یا ستیز با دین نشانه بیماری است و فردی که در چنین شرایطی است در معرض بحران های بسیاری مانند بحران فکری روحی اجتماعی و حتی بی هویتی قرار می‌گیرد.⁴

6. محمد حسین، طباطبایی، 1336، ج2، ص112.

² جواد آملی، 1383، ص27.

³ تحت العقول، النص، ص231.

⁴ محمد، عباسی، 1386، ص75.

علل دین گریزی در جوانان

دین گریزی انگیزه های متعددی دارد گاهی این انگیزه ها درونی و گاه بیرونی است که موجب روی گردانی به اقتضای فطرت شده و دینداری لقلقه زبان می گردد چنانکه امام حسین می فرمایند : اِنَّ النَّاسَ عَبِيدُ الدُّنْيَا وَ الدِّينُ لَعَقٌّ عَلَى اَلْسِنَتِهِمْ يَحْوَطُوْنَهُ مَا دَرَّتْ مَعَانِشُهُمْ ، فَاِذَا مُحِصُوا بِالْبَلَاءِ قَلَّ الدِّيَّانُونَ . همانا مردمان بنده دنیابند و دین لقلقه زبان آنهاست و هر جا منافعشان [به وسیله دین] بیشتر تأمین شود زبان می چرخانند و چون به بلا آزموده شوند آنگاه دین داران اندک اند.¹

اما چرا انسان که ذاتاً مشتاق دین است و فطرت او با درون مایه های دین پیوند تکوینی دارد بدین گریزی روی می آورد و چرا این مورد در نسل جوان نمود بیشتری دارد اگر انسان ها با دریافت معارف دینی و درک صحیح از دین حق نایل آیند هرگز از دین فرار نمی کنند . بنابراین علت دین گریزی را باید خارج از قلمرو دین حق و آموزه های دینی جستجو کرد.. بی شک عوامل متعددی؛ مانند ناهنجاری های فردی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و روانی به صورت آفت ها، آسیب ها و موانع بازدارنده، زمینه دین گریزی و دین ستیزی را فراهم می آورند.

1. عوامل فردی دین گریزی

1-1. ناهنجاری های عاطفی و روانی: مشکلات روحی و روانی جوانان موجب بی بند و باری و خارج شدن از چارچوب های اخلاقی می شود تا جاییکه به سستی و فساد و سودجویی های نامشروع و... روی آورده و التزام به دین و قانون های دینی را مزاحم خود ببینند. نداشتن آگاهی درست از ماهیت دین و نقش و کارکرد آن در تأمین سعادت دنیوی و اخروی انسان، عدم تفکیک

¹ حرانی، 1404، ص321.

بین ذات دین و مدعیان دینداری و ثبت نقاط ضعف دینداران موجب اهمیت ندادن به دین و دین گریزی می شود. همچنین در برخی از خانواده ها ضعف بنیه دینی منجر به عدم تربیت و پرورش صحیح جوانان شده است. و همین امر فاصله ای بین آنان و آموزه های دینی ایجاد کرده است که باید با محکم کردن بنیان های دینی خانواده ها این فاصله ها را از بین برد¹.

2-1. فقر معرفتی نسبت به مقولات دینی : نداشتن آگاهی درست از ماهیت دین و نقش و کارکرد آن در تأمین سعادت دنیوی و اخروی انسان، عدم تفکیک بین ذات دین و مدعیان دینداری و ثبت نقاط ضعف دینداران در پرونده دین، موجب اهمیت ندادن به دین و دین گریزی می شود. فقر و ضعف معرفتی در عصری که دینداری عاقلانه در حال گستر باشد بیشتر خود را نشان می دهد در برخی از آیات قرآن علم بر ایمان مقدم شده² و این به این معناست که علم پایه و اساس ایمان است و . بی شک دعوت دین به علم آموزی بی ارتباط به این واقعیت نیست که علم زمینه مناسبی برای شناخت حق و حقیقت است . امام رضا علیه السلام می فرماید:

لیس العبادة كثرة الصلاة و الصوم، إنما العبادة التفكر في أمر الله عزّ وجلّ

عبادت به فراوانی نماز و روزه نیست، بلکه عبادت تفکر در امر خدای والاست.³

3-1. برداشت های ناروا از مفاهیم دینی : یک علت مهم و اساسی دین گریزی برداشت های نادرست از معارف دینی است. گاهی دین مساوی با معنویت انگاشته شده و در حد نیاز معنوی صرف بدان نگریسته می شود سپس چنین نتیجه گیری می شود که دین نقش اساسی در زندگی روزمره انسان ندارد همچنین تفاسیر ناروا از مفاهیم دینی مانند قضا و قدر صبر، زهد، انتظار، توسل، شفاعت، زیارت، جبر و اختیار دستاویزی برای فرار از برخی آموزه های دینی می شود. جوانی که در جستجوی فسفه زندگی است اگر دین را در معنابخشی و جهت دهی زندگی خود بی تاثیر ببیند ، به تدریج از آن کنارگیری می کند به نظر شهید مطهری یکی دیگر از موجبات اعراض از دین جنگ و ستیزی است که برخی مدعیان و مبلغان دینی بی خرد میان دین و وسایل غرایز فطری بشر ایجاد می کنند و از آنجایی که نقش مهمی و خطیری در جامعه دارند و به عنوان الگوی اعتقادی در جامعه مطرح هستند اگر اعمال شان خلاف گفته هایشان باشد بسیار

¹ ملکی توانا، منصوره، 1396، شماره 236، ص 86

² روم، 50.

³ مسند امام رضا (ع) ج 1، ص 3.

قیدی و لا مذهبی در بین مردم خصوصاً در نسل جوان است که گاهی با ایجاد شبه و وارانانه جلوه دادن مسایل دینی و پنهان کردن حق و پوشاندن باطل در لباس حق صورت می پذیرد بنابراین باید توجه داشت که دشمن در پیشبرد اهداف خود همیشه در لباس باطل ظاهر نمی شود. رسانه یک از عوامل تهاجم فرهنگی و استحاله تمدن و فرهنگ می باشد وظیفه رسانه انتقال حوزه افکار عقید و فرهنگ ها و سیاست ها و مواردی از این دست می باشد امروزه وسایل مصداق روزنامه مطبوعات رادیو تلویزیونو اینترنت و ماهواره است هجوم رسانه ایی شدی بر ضد دین و متولیان دین و با امکانات گسترده اقتصادی و رسانه ایی به طرح هایی می پردازد که دین را ناکارآمد نشان دهد و باورها و مناسک دینی را به چالش بکشد دین را افیون ملت ها و عامل عقب ماندگی، انحطاط و استبداد معرفی می کند.¹

جهان غرب همواره سعی در ایجاد تشکیک اذهان عمومی دارد و این کار را با هدف حمله به ارزش ها القای فرهنگ خود انجام می دهد اگر عقاید و اصول ذهن یک جوان متزلزل بشود در معرض تهدید های خطرناکی قرار می گیرد و ذهن و قلب جوان در سایه تبلیغات دشمن داشته های خود را بی ارزش می دانند و سراپا شیفته فرهنگ بیگانه می شوند و زمانی که روح یک جوان در گرداب استحاله غرق شود شهادت طلب ، آزادی خواهی، ایثار و فداکاری ، عدالت محوری ، جهاد و در نظر وی رنگ و بویی نخواهد داشت.² و غرب با تبلیغات گسترده خود دست به خرافات دروغین و گسترش بدعت ها زده و در صدد تخریب تمسخر و استهزا گروها و حزب های ارزشی و اسلامی بر می آید و شخصیت های اول دین و اماکن مذهبی و شعایر دینی را مخدوش میکند . غلبه بر این هجمه های سنگین دشمن با تمسک به قرآن کریم و با احادیث معصومین علیهم السلام به سادگی امکان پذیر است . ایمان به خدا و عمل نیکو ریسمان تمسک به اسلام و نجات از خسارتهای دنیی است همانطور که در خداوند در قرآن می فرماید: إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ (۲) إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَّصُوا بِالْحَقِّ وَتَوَّصُوا بِالصَّبْرِ (۳) برآستی که انسان در زیان است مگر کسانی که گرویده و کارهای شایسته کرده و همدیگر را به حق سفارش و به شکیبایی توصیه کرده اند.³

2-4. غفلت از تغییر در تربیت : باید توجه داشت جامعه جوان جامعه ای متفاوت است و اساساً با معیارهای گذشته قابل سنجش نیست. مقتضیات زمان بسیاری از آداب را عوض و شکل بروز و ظهور

1 . حسین، دزفولی، شماره 40 ، 1385

2 . حسین، تقی پور، 1388

3 . عصر، 2 و 3.

آن را متفاوت می‌کند. بر این اساس تحمیل آداب زمان خویش به نسل بعد از خودمان، منجر به یک نوع جمود یا ثبات آداب می‌شود. باید ویژگی‌ها و معیارهای نسل حاضر را به درستی شناخت و با توجه به آنها به تعلیم و تربیت او پرداخت.

2-5. سرکوب غرایز: افرادی که فن تربیت را نمی‌دانند، توجه ندارند که در تربیت تمامی قوایی که در وجود انسان است دارای حکمت و مصلحتی است و باید غرایز شهوانی را در حد طبیعی و از راه مشروع اشباع کنیم. استقلال طلبی، حریت و عدالت جویی، از ویژگی‌های بارز دوران جوانی است.

جوانان برای اثبات این ویژگی‌ها، با بزرگ سالان مقابله می‌کنند. این مقابله نه از سر لجبازی و پشت پازدن به ارزش‌ها است؛ بلکه بیشتر جنبه اثباتی برای خود جوان دارد. یکی از اشتباهاتی که در اینجا از بزرگ سالان سر می‌زند، سرزنش و ملامت جوان است. این سرزنش‌ها هم از نظر عاطفی برای جوان شکننده است و هم به روحیه استقلال طلبی او آسیب وارد می‌کند و نتیجه آن برافروختن آتش لجاجت و طغیان است. امیر مؤمنان علیه السلام در این باره می‌فرماید: *الافراط فی الملامة یشب نیران اللجاج* «زیاده روی در ملامت و سرزنش، آتش لجاجت را شعله ور می‌سازد».¹ بنابراین مقابله با روحیه استقلال طلبی و برآورده نشدن احتیاجات طبیعی منجر به نوعی تراکم و واکنش می‌شود یا همان مکانیزم طرد که امروزه هم شاهد هستیم.²

2-6. عدم تأمین نیازهای اولیه: غرایز در دوران جوانی، به نقطه اوج می‌رسد و جوان در پی ارضای آنها است. ناکارآمدی برخی از مدیران جامعه در اجرای برنامه‌های اعلام شده حکومت دینی، عدم توزیع عادلانه امکانات و فرصت‌ها در برخی از ادارات و دستگاه‌های کشور موجب بی‌پاسخ ماندن نیازهای اجتماعی جوانان می‌شود. تأمین به موقع این نیازها، نقش بسیار مهمی در تعدیل رفتار و رشد و تکامل او دارد و عدم ارضای آنها نه تنها مانع رشد و کمال که سبب ناهنجاری‌های رفتاری زیادی می‌شود. یکی از آن نیازها ازدواج است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در مورد اهمیت ازدواج می‌فرماید: *من تزوج فقط احرز نصف دینه، فلیتق الله فی النصف الباقی* «آنکه ازدواج کند، نیمی از دین خود را حفظ کرده است؛ پس در نیم دیگر پروای الهی پیشه سازد».³ فراهم نبودن شرایط ازدواج سالم، زمینه ساز گناه و زایل شدن ایمان می‌شود و به تدریج تبدیل به گریز از دین می‌گردد. بنابراین ارضای

¹ حسن بن شعبه، 1404، ص 54.

² مرتضی، مطهری، ص 54

³ بحار الانوار، ج 10، ص 219

نیازهای جسمانی و روانی، در بهداشت روانی جوان مؤثر است و فقدان آن نه تنها سلامتی وی را تهدید می کند؛ بلکه زمینه ساز بسیاری از ناهنجاری ها است.

می شود. نیازهای آدمیان را باید طبقه بندی کرد تا نیازهای اولیه ارضا نشود بقیه را نمی توان تأمین کرد. جامعه اخلاقی جامعه ای است که نیازهای اجتماعی اولیه در آن تأمین است و در کنار آن آزادی و امنیت و محبت وجود دارد.¹

نتیجه گیری

باتوجه به مباحث ارائه شده چنین می توان نتیجه گرفت که اگر دین را برنامه خاصی در زندگی بدانیم که صلاح دنیا را به گونه ایی که موافق کمال اخروی باشد تأمین می نماید. منشا دین وحی است و پیامبران به اقتضای سرشت و ذات انسانی دین را بر او عرضه داشته اند. همان گونه که درمان یک بیماری نخست ریشه ها و علت های بروز آن بررسی می شود تا درمان بهتری برای آن صورت گیرد. این موضوع از آن جهت مورد اهمیت است که برای درمان فطرت و طبیعت انسان باید به جستجوی ریشه ها و علت ها پرداخت که زمینه ساز ایجاد این جریان هستند. امروزه ناهنجاری هایی ناشی از آسیب دین و دیدناری چنان عمیق و گسترده است که سبب بحران های روحی فکری و حتی سیاسی شده و به بی هویتی انسان منجر شده است این ریشه ها و علت ها ناشی از عوامل فردی مانند مسولیت پذیری که اولین وظیفه انسانی فرد می باشد و تقلید کورکورانه که منجر به ایجاد شبه در ذهن جوان می گردد و فقر معرفتی که بیشتر ریشه در تربیت خانواده دارد و مشکلات روحی و روانی می باشد و در بعد اجتماعی مواردی همچون الگوی نامناسب که موجب بی هویتی جوان می شود و فقر و اشتغال زدایی و عدم تأمین نیازهای اولیه که فرد را با ناامیدی و مشکلات اقتصادی روبه رو میکند و تهاجم فرهنگی که باعث روی آوردن به سبک زندگی غلط می شود. همه این موارد مانع روی آوری انسان به امور معنوی می گردد و فرد را با تضعیف و تردید و دلزدگی انسانی به باورهای و ارزش های معنوی مواجه می سازد. ضرورت بررسی این موضوع شناسایی این عوامل است که سبب دستیابی به راهکارهایی برای درمان این بحران می باشد. و در نتیجه می توان دریافت که هرچقدر در عقلانیت فاصله بیفتد به همان اندازه از دین فاصله خواهد افتاد و فضایل و رذایل اخلاقی افراد در دین گریزی آنها موثرند. موضوعات

¹. مطهری، مرتضی، ج ۲۲، ص ۵۲۶.

مختلف دیگر مانند نقش خانواده در دین‌گریزی و دین‌گریزی از نگاه قرآن و نهج البلاغه را می‌توان به آن پرداخت که مجال بررسی آنان در این پژوهش نبود.

منابع:

قرآن کریم

1. ابن منظور، 1414، ج 13، ص 79.
2. احیای تفکر دینی و علل دین‌گریزی، مرتضی مطهری، انتشارات بینش مطهر، قم.
3. آمدی، عبدالواحد بن محمد، 1366، ج 2، ص 120.
4. باقری، عالیہ، مجله نخبگان علوم مهندسی، جلد دوم، سال 1396.
5. پایگاه اسلام کوئست، <https://hawzahnews.com/xdG> 54 کد خبر 1253471.
6. حر عاملی، محمد بن حسن، وسایل الشیعه، 1104 ق، ج 3، انتشارات ذی القربی، قم.
7. عبد الواحد، تیمی آمدی، 1410، ص 231.
8. حرانی، 1404 حسن، تحت العقول، ص 321.
9. حسین، تقی پور، تفسیر موضوعی، 1388، ص 25.
10. دزفولی، حسین، آسیب شناسی معرفت و معیشت دینی، کتاب نقد، شماره 40، 1385.
11. راغب اصفهانی، لغت نامه، 1412، ص 323.
12. تفسیر المیزان، محمد حسین، طباطبایی، 1346، ج 3، ص 43. دفتر انتشارات اسلامی، تهران.
13. شیخ صدوق، عیون الخبار، 1403، ص 195.
14. دین شناسی، جوادی آملی، عبدالله، 1383، ص 27، انتشارات اسراء، قم.
15. محمد بن ابراهیم، احسائی، عوالی اللئالی، ج 4، ص 39.

16. تمیمی، عبد الواحد ، غرالحکم ، ج 21، ص 414، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد.
17. لغتنامه، فراهیدی، 1409 ابن خلیل، ج 8، ص 73 .
18. فلسفی، محمد تقی ، اهداف و دیدگاه تربیت اسلامی، 1344، ج 1، ص 430. فرهنگ اسلامی ، تهران.
19. طبرسی، ابن منصور، الاحتجاج، ج 1، ص 341، انتشارات اندیشه ، قم.
20. کلینی، محمد بن یعقوب ، الکافی 1407، ج 2. ص 104. انتشارات دارالحديث.
21. مجلسی، محمد تقی ، بحار الانوار، 1403، ج 1، ص 216. نشر دارالکتب اسلامی.
22. مجلسی، ، محمد تقی ، بحار الانوار 14073 ج 73، ص 140. نشر مرکز کامپیوتری علوم اسلامی نور.
23. مجموعه، آثار استاد، شهید مطهری، ج ۲۲، ص ۵۲۶، انتشارات صدرا، قم.
24. دین و زندگی، محمد، عباسی، 1386، ص 75، انتشارات نورا، تهران.
25. مجموعه آثار، مرتضی، مطهری، 1358، ج 20، ص 205، انتشارات صدرا ، قم
26. مجموعه آثار، مرتضی، مطهری، 1358، ج 3 ، ص 405، انتشارات صدرا ، قم.
27. عطاردی، عزیزالله، مسند امام رضا (ع) ج ۱، ص ۳. نشر دفتر تبلیغات اسلامی، قم.
28. لغت نامه ، مصطفوی، حسن، 1374، ج 3، ص 268، انتشارات وزارت ارشاد، تهران.
29. ناس، جان، تاریخ جامعه ادیان ، ترجمه حکمت، انتشارات آموزش و تربیت انقلاب اسلامی ، 1370.
30. ناصر، رفیعی محمدی، فصلنامه افق تبلیغ، زمستان 1389.